

ЄЛИЗАВЕТИНСЬКІ ПЕРЕКЛАДИ БІБЛІЇ: АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ

Проаналізовано ті історико-літературні і перекладознавчі ракурси розгляду англomовних викладів Священного Писання доби Єлизавети I, що визначили сприйняття їх як перехідних ланок на шляху від Біблії У. Тіндейла – першого англійського перекладу Богодухновенної Книги з мов оригінального тексту – до авторизованої версії короля Джеймса, визнаної вершиною перекладацької майстерності в історії євангелізації Англії. Доведено, що недооцінка Женевської Біблії і Єпископської Біблії і як віх у долученні англійців до Слова Божого, і як літературних досягнень англійського Відродження обумовлюється виключенням із «поля огляду» цих викладів Священного Писання ренесансних інспірацій його перекладачів-єлизаветинців. Встановлення значимості граничного комунікативного досвіду, втіленого в єлизаветинських перекладах Богодухновенної Книги, для міжособистісних відносин людини і Творця, пов'язується із визначенням способів забезпечення особистого доступу до Одкровення, які були відкриті на злеті Ренесансу в Англії й уможливили оформлення духовного виміру особистісного самовизначення в англomовному культурному контексті.

Ключові слова: Абсолютна Особистість Бога, Надприродне Одкровення, людська особа, Біблійна топологія особистісного буття, перекладацька реконструкція, Відродження.

Проанализированы те историко-литературные и переводоведческие ракурсы рассмотрения англоязычных изложений Священного Писания эпохи Елизаветы I, которые предопределили восприятие их как переходных этапов на пути от Библии У. Тиндейла – первого английского перевода Богодухновенной Книги с языков оригинального текста – до авторизованной версии короля Джеймса, признанной вершиной переводческого мастерства в истории евангелизации Англии. Доказано, что недооценка Женевской Библии и Епископской Библии и как вех приобщения англичан к Слову Божьему, и как литературных достижений английского Возрождения обуславливается исключением из «поля обзора» этих изложений Священного Писания ренессансных инспираций их переводчиков-елизаветинцев. Установление значимости предельного коммуникативного опыта, воплощенного в елизаветинских переводах Богодухновенной Книги, для межличностных отношений человека и Творца соотносится с определением способов обеспечения личного доступа к Откровению, которые были открыты на взлете Ренессанса в Англии и сделали возможным оформление духовного измерения личностного самоопределения в англоязычном культурном контексте.

Ключевые слова: Абсолютная Личность Бога, Сверхприродное Откровение, человеческая личность, Библейская топология личностного бытия, переводческая реконструкция, Возрождение.

The article is aimed at defining the topical issues of studying the English Scripture versions appeared in Elizabethan England.

The author proves that the English men of letters of the late sixteenth century confirming the literary dominant of the Renaissance ideal of *“uomo completo”* did not restrict themselves in “moral improvement” of readers, approved by traditionalism as the aim of poesy, to the original figurative expression of the universal truth opening by the natural Revelation given in the created world. In the age of Elizabeth I this creative initiative was reflected in its concordance with the kernel strain of the Reformation in England revealed as the new apprehension of the old need in the straight personal access of the Englishmen to the supernatural Revelation that might be ensured only by the rendering of the Scripture into their native tongue. At such a turn of the thought the Renaissance aspiration for individual revealing the humanity so productive for the Elisabethans rose to the transmission of “God’s Word in human languages” (E. A. Nida). By this overcoming the restrictions of secularism their unprecedented creativity was directed towards the space of person’s self-realization where the human personality could implement the image and likeness of God providing the neighbor’s communication with Him. Using the literary skills formed in improving the vernacular languages according to the verbal models of classical poetics and rhetoric Elizabethan translators supporting the Reformation created two English versions of “God-breathed” (2 Timothy 3:16; 2 Peter 1:21) Book, known as Geneva Bible (1560) and Bishops’ Bible (1568). In spite of contradictory estimations proclaimed in the reign of Elizabeth I and expressing the diverse tendencies of the formation of Anglicanism these literary works should be recognized both important milestones in the evangelization of England and significant achievements of the Renaissance literature of that country. But in the modern scientific picture of the history of English Scripture translations formed by the studies of F. F. Bruce, J. Brawn, Ph. W. Comfort, D. Ewert, G. W. H. Lampe, W. F. Moulton, I. M. Price, D. V. Wallace, P. D. Wegner and others Geneva Bible and Bishops’ Bible are represented as the reductions of W. Tindale’s Bible paving the way for King James authorized version. Predetermined by excluding from the field of view the Renaissance inspirations of Elizabethan Scripture renderings such vision factually denies their original impact in the communion of English-speaking people with the living Word of God. Thus to reveal the significance of these translations for realizing interpersonal relationship of man and Creator the study should be aimed at defining the ways of transmission and reconstruction of the key Biblical topoi of personhood in Scripture renderings performed at the climax of the Renaissance in England.

Keywords: Absolute Personality of God, Supernatural Revelation, human person, Bible topology of personal being, translative reconstruction.

Епоха Єлизавети I (1558–1603) виділяється в історії Англії як «золота доба», відзначена розквітом культури Відродження в цій країні, супроводжуваним докорінним перетворенням англійської ментальності.

Зображуючи культурну ситуацію, що склалася в Англії в останній третині XVI століття, Е. Н. Уїлсон (A. N. Wilson), авторитетний англійський письменник-історик нашого часу, відомий своєю творчою настановою на словесне змалювання «портрета епохи», у своїй книзі «Єлизаветинці» (“The Elizabethans”, 2011) характеризує правління королеви-діви як «час виняткового творчого потенціалу, створення багатства і політичної експансії ... Це був ренесансний період у світі слів, який включав героя і літературного генія, сера Філіпа Сідні, драматурга-шпигуна Крістофера Марло і чоловіка з міриадним розумом Уільяма Шекспіра <...> це було століття, коли народилася сучасна Британія і встановилася незалежність від материкової частини Європи <...> англійській судилося стати найважливішою мовою земної кулі ... » (*тут і далі – переклад наші. – В. П.*) [27, р. 7].

Позначивши межу між традиціоналізмом та історизмом у національно-культурній свідомості англійців, «захоплююча епоха» стала періодом оформлен-

ня діалогічної структури особистісного самовизначення [3; 7; 5; 16; 4; 2; 9; 10; 24]. Вона інспірувалася гуманістичним розумінням християнської антропології та ствердила пріоритет міжособистісного спілкування в самореалізації суб'єкта, трансформованої типами постренесансної раціональності у проблемний епіцентр сучасної гуманітарної рефлексії.

На соціокультурному фоні елизаветинської Англії ствердження людської гідності як єдності "*virtus atque doctrina*", здійснене Studia humanitatis на Європейському континенті, було виведене за рамки світського виміру творчості людини, встановленого романським Відродженням. У цьому полі огляду творча активність людської особистості була сприйнята як спосіб наслідувати Творця шляхом вдосконалення індивідуальної творчої манери, сформований у русі від імітації канонічних зразків «вільних мистецтв» до змагання з ними.

І слід взяти до уваги, що ренесансний гуманізм, як загальноєвропейський інтелектуальний рух, ствердив людський розум як основу особистої творчості. "Ratio" було визначено гуманістами як дар Божий, націлений на реалізацію вільного самовизначено тварної особи при досягненні подоби Творця, перед-визначеної Ним як основа людської особистості. Мабуть, найбільш точно формулювання цієї ідеї належить Леону Баттіста Альберті: «... талант, вміння вчитися, розум є божественними атрибутами, за допомогою яких вона [людина] може досліджувати, розрізняти і розуміти, чого слід уникати і що повинно бути прийнято, щоб захистити себе» [6, с. 235–236].

Йдучи шляхом, прокладеним гуманістами континентальної Європи, ініціатори пізнього розквіту англійського Відродження сприйняли їх розуміння діалогу, відрефлектованого в його горизонтальній і вертикальній, емпіричній і трансцендентній орієнтаціях, як автентичну форму персональної самоманіфестації. Але при з'ясуванні особистих комунікативних позицій, що розрізняються як «я» й «інший», звернені до Бога, елизаветинці актуалізували творчі інтенції, які перевершили етико-естетичні критерії людської особистості, встановлені зачинателями романського Відродження у процесі секуляризації антропологічних концепцій католицької доктрини.

Стверджуючи літературну доміанту ренесансного ідеалу "*uomo completo*", англійські літератори останньої третини XVI ст. не обмежилися в «моральному вдосконаленні» читачів, схваленому традиціоналізмом як мета поезією, лише оригінальним образним вираженням універсальної істини, відкритої природним Одкровенням, даним у тварному світі. В епоху Єлизавети I ця творча ініціатива була відрефлектована в її співвіднесенні з ключовою вимогою Реформації в Англії, проявленою як нове усвідомлення старої потреби у прямому персональному доступі англійців до надприродного Одкровення, що може бути забезпечений тільки перекладом Священного Писання на їх рідну мову.

При такому повороті думки прагнення Ренесансу до індивідуального розкриття людяності, настільки продуктивне для елизаветинців, переросло в «передачу Слова Божого людськими мовами» (Е. А. Найда). Долаючи обмеження секуляризму таким чином, їх безпрецедентна творчість була спрямована у простір самореалізації людини, де людська особистість як образ Божий може досягти богоподібності, забезпечуючи спілкування ближнього з Ним. Використовуючи літературні навички, сформовані в ході поліпшення народних мов відповідно до моделей класичної поетики і риторики, елизаветинські перекладачі, які підтримали Реформацію, створили дві англійські версії Богодухновенної Книги, що увійшли в історію її англомовних версій як Женевська Біблія (*the Geneva Bible*, 1560) і Єпископська Біблія (*the Bishops' Bible*, 1568).

Незважаючи на суперечливі оцінки, що були проголошені за часів правління Єлизавети I і виразили різні тенденції формування англіканства, ці літературні твори повинні бути визнані важливими віхами в євангелізації Англії і значними

досягненнями літератури Відродження цієї країни. Але в сучасній науковій картині історії англійських версій Священного Писання, Женевська Біблія і Єпископська Біблія представлені як редакції Біблії У. Тіндейла (*W. Tindale's Bible*, 1535), яка ознаменувала початок нової ери в Англії як перший переклад Богодухновенної Книги з мов оригінальних текстів (іврита для Старого Завіту і грецької для Нового Завіту) на англійську мову. Відповідно історична місія елізаветинців у забезпеченні доступу англійців до Біблійного тексту була зведена до прокладання шляху для авторизованої версії короля Джеймса (*the King James authorized version*, 1611), що була визнана «найяснішим, найбільш вільним перекладом, із поетичним ритмом і гідністю, заснованим на відмежуванні від попередніх перекладів Писання» [22; 12; 13; 14; 25].

Сформувавшись на ґрунті, закладеному В. Ф. Моултоном (W. F. Moulton) в його знаменитій роботі «Історія англійської Біблії» (“*The History of The English Bible*”, 1878) [22] і зміцненому авторитетними авторами «Кембриджської історії Біблії» (“*The Cambridge History of The Bible*”, 1975–1980) [19, p. 365–387], таке бачення перекладів Священного Письма, зроблених під час правління Єлизавети I, було сформоване в дослідженнях Ф. Ф. Брюса (F. F. Bruce) («Історія Біблії англійською мовою» (“*History of the Bible in English*”, 1978) [12], Дж. Брауна (J. Brown) («Коротка історія нашої англійської Біблії» (“*A Short History of Our English Bible*”), 2003) [11, p. 17–26], Ф. У. Комфорта (Ph. W. Comfort) («Основне керівництво по Біблійних Версіях» (“*Essential Guide to Bible Versions*”, 2000) [13], Д. Еверта (D. Ewert) («Від давніх скрижалей до сучасних перекладів: Загальний вступ до Біблії» (“*From Ancient Tablets to Modern Translations: A General Introduction to The Bible*”, 1983) [14], Дж. К. Грейдера (J. C. Greider) («Англійські переклади Біблії та історія» (“*The English Bible Translations and History*”, 2007) [15], Б. М. Мецгера (B. M. Metzger) («Біблія в перекладі: Стародавні й англійські версії» (“*The Bible in Translation: Ancient and English Versions*”, 2012) [21], Д. В. Уоллеса (D. V. Wallace) («Історія англійської Біблії» (“*The History of the English Bible*”, 2009) [26], П. Д. Вегнера (P. D. Wegner) («Подорож від текстів до перекладів: Походження і розвиток Біблії» (“*The Journey from Texts to Translations: The Origin and Development of The Bible*”, 2000) [26] та інших.

Обумовлене виключенням із «поля огляду» елізаветинських версій Священного Писання ренесансних інспірацій їх перекладачів, ствердження перехідного характеру цих перекладів Богодухновенної Книги фактично заперечує їх внесок у долучення англомовних людей до живого Слова Божого. Тож для того щоб встановити значення Женевської Біблії та Єпископської Біблії для реалізації міжособистісних відносин людини і Творця, необхідно визначити способи забезпечення особистого доступу до Одкровення в англомовних викладах Священного Писання, здійснених під час правління королеви Єлизавети I.

Актуальність цього напряму дослідження елізаветинських перекладів Біблії визначається такими факторами:

- виключення особливостей відтворення біблійних топосів особистості зі сфери уваги науковців, які звертаються до вивчення версій Священного Письма, що з’явилися в Англії в період розквіту епохи Відродження;
- важливість встановлення способів і засобів трансмісії і реконструкції цих понять для розуміння гуманістичних передумов літературної діяльності елізаветинців, спрямована на те, щоб забезпечити спілкування тварної особи із Творцем;
- необхідність уточнення внеску перекладачів Біблії «золотої доби» англійської історії у формування духовного виміру ренесансної особистості і персоналістичного способу мислення;
- потреба розробки топологічного підходу як базису взаємодії богословського і гуманітарних дискурсів, націлена на подолання раціоналістичних обмежень особистісного самовизначення.

Більш того, рецепція граничного комунікативного досвіду, набутого у перекладах Священного Письма, здійснених в епоху Єлизавети I, буде сприяти возз'єднанню духовності і раціональності в соціально-гуманітарному просторі сучасності, самовизначеної як «постсекулярна доба» [18, р. 21–31]. Актуалізована на межі XX – XXI ст., ця інтенція «свідчить про усвідомлення <...> невіддільності інтелектуального від його духовних джерел, відкритих християнством, але втрачених у ході секуляризації пізнання» [8, с. 237]. Встановлення такої перспективи постсвітських гуманітарних досліджень не демонструє виснаження ресурсів раціональної свідомості: «Добровільна причетність людини до Бога, прищеплення її розуму до соборного розуму Церкви не є тоталітарним скасуванням людського розуму і проявів особистого життя, а, навпаки, їх торжество. Саме через втілення Христа «воссия мирови свет разума» [1, р. 5]. Таким чином, щоб виявити ті способи передачі Слова Божого людськими мовами, які були реалізовані в єлизаветинській версії Богодуховенної Книги, необхідно усвідомити неможливість перекладацької реконструкції топології особистісного буття, засвідченої Надприродним Одкровенням, без синергії Божественного і людського.

Більш рання за часом з-поміж єлизаветинських версій Священного писма – Женевська – стала результатом співпраці реформаторів, які змушені були втекти з Англії в Женеву після сходження на англійський престол Марії Тюдор, що відбулося в 1553 р. і спричинило католицьку реакцію в країні. Один з цих женецьких біженців, Вільям Уїтінгем (William Whittingham), завершив свій переклад Нового Завіту в 1557 р., і в цьому ж році він був надрукований Конрадом Бадью (Conrad Badius) [23].

Два роки потому група Маріанських засланих, що включала в себе таких протестантських вчених, як Крістофер Гудман (Christopher Goodman), Джон Пуллен (John Pullain), Томас Семпсон (Thomas Sampson), Майлз Ковердейл (Miles Coverdale) і сам Вільям Уїтінгем закінчили власну версію Старого Завіту.

Таким чином, ранні роки царювання Єлизавети I були відзначені публікацією англійського перекладу Богодуховенної Книги, зробленого в Женеві в 1560 році і прийнятого в якості «Біблії для пуритан» у єлизаветинській Англії. Виданий спочатку в континентальній Європі і тільки в розмірі кварто, цей англословний виклад Священного Писання був перевезений у повному тиражі на Британські острови, де він став відомий як Женевська Біблія.

У 1561 році ця версія була надрукована в Англії; патент монополії було видано Джеймсу Бодлею (James Bodleigh), а в 1576 році він був переданий Крістоферу Баркеру (Christopher Barker), в сім'ї якого право друку цього перекладу Священного Писання залишалося понад століття [23]. Згідно з даними, наведеними Д. В. Уоллесом (D. V. Wallace) і Е. Х. Плампре (E. H. Plumptre), експертами у сфері історії англійських перекладів Біблії, протягом майже півстолітнього правління королеви Єлизавети I було здійснено майже 100 [26] (не менше ніж 80 [23]) видань роботи женецьких перекладачів. Навіть така приблизна оцінка даних єлизаветинських публікацій Женевської версії доводить, що вона був найпопулярнішим перекладом Священного Писання в Англії наприкінці XVI – початку XVII ст. Ця популярність підтверджується загальноновизнаними фактами: (1) Женевська Біблія була першим англійським перекладом Богодуховенної Книги, привезеним до Америки, і (2) вона була використана Вільямом Шекспіром.

Переважання цієї версії Богодуховенної Книги у добу Єлизавети I обумовлюється такими факторами:

- розмір її тому (маленький кварто) був цілком придатний для використання кожен день вдома;
- це була перша англійська версія Біблії, «яка відійшла від готичного стилю і постала в романському варіанті в більшості її видань» [23];
- цей переклад Священного Писання ввів стандартний (загальноприйнятий у наш час) поділ на вірші, відповідний як традиції давнього походження, розкри-

тим у мазоретських версіях Старого Завіту, так і інноваціям, запровадженим відомим французьким друкарем і класичним ученим XVI ст. століття Робертом Естьєном (Robert Estienne) (відомим як Робертус Стефанус (Robertus Stephanus)) у його четвертому виданні Нового Завіту (в латинському перекладі Еразма), здійсненому в 1551 році.

Але прийняття Женевської Біблії в елизаветинську епоху мало свої межі, що визначилися конфесійними розходженнями між перекладачами, які брали участь у роботі над нею, і їх сучасниками, які займалися питаннями Реформації в Англії. Як підкреслює Е. Х. Пламптре, цей переклад Священного Писання «був версією, що приймалася великою пуританською партією протягом усього правління Єлизавети, і далекою від Біблії короля Джеймса» [23].

Пуританський характер перекладу Біблії, зробленого висланими англійськими реформаторами, проявився, насамперед, у великих глосах, які додали близько однієї третини обсягу самого тексту Священного Писання (близько 300 000 слів). Інспіровані Джоном Кальвіном, лідером швейцарської Реформації (і за збігом обставин – дівером Уільяма Уїттінгема), ці коментарі відображали процес адаптації їх авторами кальвіністських ідей, що зміцнили основи пуританства. Але радикальна вимога очищення англіканської церкви не поділялася усіма реформаторськими протестантами елизаветинської епохи. Відповідно, метатекст Женевської Біблії, утворений перекладачами, став основною перешкодою для її загального визнання англійцями наприкінці XVI – початку XVII ст. Більш того, як зазначає Ф. Г. Кеніон (F. G. Kenyon) у своєму аналітичному огляді англійських перекладів Богодухновенної Книги, ця версія «наряд чи могла б бути визнаною лідерами Церкви Англії. Сама Єлизавета не була занадто добре налаштованою до пуритан, і єпископи в цілому належали до менш екстремальної партії в церкві» [17, р. 441].

Тож архієпископ Кентерберійський, Метью Паркер (the archbishop of Canterbury, Matthew Parker), взяв на себе завдання створити альтернативу Женевській Біблії. Він запропонував відродити «старий проект перекладу, який мали здійснити єпископи» [17, р. 441]. Е. Н. Пламптре описує процес його реалізації таким чином: «Були проведені великі підготовчі роботи <...> Єпископи..., в кількості восьми, разом з деякими деканами і професорами, винесли плід своєї праці в чудовому фоліо» [23]. Він з'явився в 1568 році і був названий Єпископською Біблією. Друге видання цієї версії Священного Писання було здійснене в 1569 році і включало в себе значну кількість змін, які «були зроблені, частково, мабуть, у результаті критичних зауважень Джайлза Лоуренса (Giles Laurence), професора грецької мови в Оксфорді» [17, р. 442]. У 1572 році з'явилося третє (й останнє) видання Єпископської Біблії «значуще, головним чином, у частині Нового Завіту, і в деяких випадках із поверненням до першого видання 1568 року» [17, р. 442].

Більш пізня з-поміж елизаветинських версій Богодухновенної Книги була введена в офіційне використання; відповідно до характеристики, наданої Ф. Ф. Брюсом (F. F. Bruce), одним із найавторитетніших біблеїстів XX ст., за часів правління королеви-діви: «Біблією літургії була Біблія єпископів, яка була використана у Книзі спільної молитви» [12, р. 92]. Але цей переклад Священного Писання не зміг досягти популярності і впливу Женевської Біблії. Е. Н. Пламптре має підстави стверджувати: «З усіх англійських версій, Єпископська Біблія мала, ймовірно, найменший успіх. Вона не викликала поваги вчених, а її розмір і вартість були далекі від задоволення потреб людей. Її використання, мабуть, практично обмежувалося церквами, яким вона поставлялася за їхнім замовленням» [23].

Таким чином, намір «мати різноманітність перекладів і читань» (Метью Паркер, архієпископ Кентерберійський) не виразив мотиви творчої діяльності, реалізовані в перекладах Священного Письма, здійснених на злеті Відродження в Англії. Співіснування Женевської Біблії і Єпископської Біблії в «золоту добу» національної історії позначило напруженість стосунків між групами англійських про-

тестантів, сформованими в цей період. Характеризуючи історичний контекст цих версій, Дж. Браун (Jr. Brown) слушно резюмує: «Сепаратисти низової церкви відстоювали Женевську Біблію. Навпаки, англіканці високої церкви підтримували Єпископську Біблію» [11, р. 17–26]. Обидві версії Богодухновенної Книги, що з'явилися в епоху Єлизавети, реалізували формально-еквівалентну модель перекладу («слово-за-словом») у процесі передачі англійською мовою семантики топісів *ὁλόστασις* і *πρόσολον*, якими особистісне буття визначається у грецькому оригіналі Нового Завіту (див таблицю 1).

Одночасно Женевська Біблія і Єпископська Біблія відрізнялися в перетворенні текстової організації Священного Писання. Більш рання з цих версій не вичерпала власних інновацій впровадженням першого сучасного віршованого поділу, але ввела включені у квадратні дужки коментарі, що обумовлюють «напередзадане» сприйняття біблійних свідчень. Більш пізній з елизаветинських перекладів Богодухновенної Книги був покликаний об'єднати два протилежних принципи структурування тексту: пріоритет повчання, який передбачає тенденційність інтерпретації свідчень Священного Писання, і «різноманітність перекладів і читань», що демонструється шляхом комбінування різних версій псалмів і приєднання ініціалів перекладачів до частин Біблії, перекладених ними.

Посилуючи раціональний аспект сприйняття Біблійного тексту, усі ці засоби забезпечення особистісного доступу до живого Слова Бога обумовили раціоналістичне обмеження сфери досягнення Надприродного Одкровення і сформували передумови заведення духовного першоджерела особистості до персонального *ratio* у класичних концепціях американського персоналізму, виявляючи його суперечності і прояснюючи перспективи його подальшого дослідження.

Бібліографічні посилання

1. *Архимандрит Евлогий (Пацан В. А.)* Православное учение о роли разума на пути богопознания : дисс. на соискание ученой степени кандидата богословия/ Архимандрит Евлогий (В. А. Пацан). – К. : КДА, 2007. – 159 с.
2. *Баткин Л. М.* Итальянское возрождение: Проблемы и люди / Л. М. Баткин. – М. : РГГУ, 1995. – 448 с.
3. *Бахтин М. М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – М. : Эксмо, 2015. – 640 с.
4. *Бибихин В. В.* Новый ренессанс / В. В. Бибихин. – М. : МАИК “Наука”; Прогресс-Традиция, 1998. – 496 с.
5. *Библер В. С.* Мышление как творчество (Введение в логику мыслительного диалога) / В. С. Библер. – М. : Политиздат, 1975. – 399 с.
6. *Корелин М. С.* Очерки итальянского Возрождения / М. С. Корелин. – М., 1896. – С. 235–236.
7. *Лосев А. Ф.* Эстетика Возрождения / А. Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1978. – 626 с.
8. *Пацан В. О. (Євлогій, єпископ Новомосковський)* “За образом і подобою Божою”: біблійні витoki ідеї особистості / В. О. Пацан (Євлогій, єпископ Новомосковський) // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / ред. колегія: В. М. Вашкевич (гол. редактор) та ін. – К. : Гілея, 2015. – Вип. 99. – С. 233–244.
9. *Родный О. В.* Ренессансная философия человека и смеховая культура Возрождения: грани диалога / О. В. Родный. – Днепропетровск : Новая идеология, 2012. – 332 с.
10. *Тарасова А. А.* Специфика диалога эпохи Возрождения / А. А. Тарасова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2014. – № 10. – Ч. 2. – С. 181–185.
11. Brown Jr. A Short History of Our English Bible/ J. Brown // WRS Journal. – 2003. – № 10 (2). – P. 17–26.
12. *Bruce F. F.* History of the Bible in English/ F. F. Bruce. – Oxford University Press, 1978. – 288 p.
13. *Comfort Ph. W.* Essential Guide to Bible Versions / Ph. W. Comfort. – Wheaton, Illinois : Tyndale House Publishers, 2000. – 320 p.

14. *Ewert D.* From Ancient Tablets to Modern Translations: A General Introduction to The Bible / D. Ewert. – Grand Rapids : Zondervan, 1983. – P. 203–204.
15. *Greider J. C.* The English Bible Translations and History / J. C. Greider. – Xlibris Corporation, 2007. – 344 p.
16. *Holquist M.* Dialogism. Bakhtin and His World/ M. Holquist. – London and New York : Routledge, 2002. – 238 p.
17. *Kenyon F. G.* English Versions / F. G. Kenyon // A Dictionary of the Bible, dealing with the Language, Literature and Contents, including the Biblical Theology [ed. by J. Hastings]. – New York : Charles Scribner’s Sons of New York, 1909. – 992 p.
18. *Kyrlezhev A.* The Post-secular Age: Religion and Culture Today / A. Kyrlezhev // Religion, State and Society. – 2008. – № 1(36). – P. 21–31.
19. *Lampe G. W. H.* The West from the Fathers to the Reformation / G. W. H. Lampe // The Cambridge History of The Bible [ed. G. W. H. Lampe]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1975, repr. 1980. – P. 365–387.
20. *Lewis J. P.* The English Bible from KJV to NIV: A History and Evaluation / J. P. Lewis. – Grand Rapids : Baker, 1981. – 451 p.
21. *Metzger B. M.* The Bible in Translation: Ancient and English Versions/ B. M. Metzger. – Baker Academic, 2012. – 208 p.
22. *Moulton W. F.* The History of The English Bible / W. F. Moulton. – London : Charles H. Kelly, new and revised edition, 1911. – 232 p.
23. *Plumptre E. H.* English Translations of the Bible [Електронний ресурс] / E. H. Plumptre. – Режим доступу: <http://www.bible-researcher.com/plumptre1.html>
24. *Poetry and Dialogism. Hearing Over* / ed.: Scanlon M., Engbers C. Palgrave. – Macmillan UK, 2014. – 216 p.
25. *Wegner P. D.* The Journey from Texts to Translations: The Origin and Development of The Bible/ P. D. Wegner. – Grand Rapids: Baker Academic, corrected printing, 2000. – P. 311.
26. *Wellace D. V.* The History of the English Bible [Електронний ресурс] / D. V. Wellace. – Режим доступу: <https://bible.org/seriespage/1>
27. *Wilson A. N.* The Elizabethans / A. N. Wilson. – Hutchinson Paperback, 2011. – P. 7.

Надійшла до редколегії 24.04.2016 р.